

पागल कवितामा रसविधान

रेखा रेग्मी

उपप्राध्यापक, नेपाली

म्याग्दी बहुमुखी क्याम्पस, बेनी, म्याग्दी

Email: rekharpaudel@gmail.com

Submission: 11/02/2023

Revision: 20/03/2023

Acceptance: 10/04/2023

लेखसार

प्रस्तुत लेख लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पागल कवितामा रसविधान मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ। मूल समस्याको समाधानका लागि रसप्राप्तिका रूपमा हास्य, शृङ्गार र शान्तरसको अवस्था, अङ्गरसका रूपमा रौद्र, र वीररसको प्रयोग तथा अङ्गीरसका रूपमा अद्भूत रस प्रयोग जस्ता शोध्यप्रश्न निर्धारण गरिएका छन्। सामग्री विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको लेखको पूर्णताका लागि रससूत्रलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि विश्लेषणात्मकविधि अवलम्बन गरिएको छ। रससिद्धान्तको आधार भरतमुनिले स्थापना गरेको 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति' रससूत्र रहेको छ। प्रस्तुत रससूत्रले विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभावको संयोगबाट रसनिष्पत्ति अर्थात् रसको निर्माण हुने आधार प्रस्तुत गरेको छ। यस रससूत्रका आधारमा विभाव, अनुभाव, र सञ्चारिभावले मानव चित्तमा सुसुप्तावस्थामा विद्यमान रहेको स्थायी भावलाई जागृत गराई रसानुभूति निर्माण गर्दछन् भन्ने पक्षको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्दछ। कवितामा अङ्गीरस रहेको अद्भूतरसको पृष्ठपोषण गर्ने सन्दर्भमा अङ्गरसको रूपमा हास्य, शृङ्गार, शान्त, रौद्र तथा अंशतः वीररसको उपस्थिति रहेको छ। कविताका विभिन्न सन्दर्भमा आएका अन्य रसको उपस्थिति अद्भूतरसलाई फलागम अर्थात् मूलभावमा स्थापित गर्ने प्रयोजनका लागि भएको हो। प्रस्तुत कविताको भाव संयोजनका लागि परस्परमा विरोधी र समान प्रकृतिका मिश्रणको प्रयोग सन्तुलित रूपमा भएको छ। कथ्यकथनको विषय परचक्रीको दुराशयपूर्ण कथनका कारण सम्बोधकको मानसिकतामा आएको आवेश र त्यसको तात्कालिक प्रतिउत्तरका क्रममा आवेशले विश्वमयको स्वरूप ग्रहण गर्ने सन्दर्भमा अद्भूतरसले कवितामा अङ्गीरसको स्थान प्राप्त रहेको विषयमा विमर्श भएको छ।

शब्दकुञ्जी : विभाव, अनुभाव, सञ्चारिभाव, स्थायी भाव, रसानुभूति, रसप्राप्ति

१. विषयपरिचय

प्रस्तुत लेख लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६)को पागल कवितामा रसविधान मूल समस्या केन्द्रित छ। प्रस्तुत कविता प्रगति वर्ष-१, अङ्क-३, २०१० सालमा प्रथमपटक प्रकाशित भएको हो। पुस्तकाकार रचनाका रूपमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३९)मा सङ्गृहित भई पुनःप्रकाशित भएको प्रस्तुत कविता पाठ्यक्रम प्रयोजनको परिपूर्तिका लागि पटकपटक पुनःप्रकाशित भएको छ। बबाल्यकालदेख नै सृजनामा अभ्यास र अभ्यस्त देवकोटाका भिखारी (२०१०), जन्मोत्सव र मुटुका थोपा (२०१५), नवरस (२०३६), लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३९), लक्ष्मी गीतसङ्ग्रह (२०४१) पुस्तकाकार कवितासङ्ग्रहका अतिरिक्त अन्य विभिन्न कविताहरूका साथै खण्डकाव्य, महाकाव्य, निबन्धसङ्ग्रह, कथासङ्ग्रह नाटकजस्ता पुस्तकाकार र फुटकर कृतिहरू प्रकाशित रहेका छन्। स्वच्छन्दतावादी दार्शनिकता अनुप्राणित छायावादी/रहस्यवादी भाव र चिन्तन धाराबाट प्रेरित र प्रभावित स्रष्टा देवकोटाका सृजनाको पूर्वाद्धचरण स्वच्छन्दतावादी भावधारा तथा उत्तरवर्ती कवितामा स्वच्छन्दतावादिभित्र प्रगतिवादी चेतनाको सम्यक र सन्तुलित प्रयोग भएको छ। प्रस्तुत पागल कविता देवकोटाको दोस्रोचरण

स्वच्छन्दताभिन्न अन्तर्गर्भित भएर आएको प्रगतिवादी भावधाराको प्रतिनिधित्व गर्ने सशक्त गद्यकविता हो । देवकोटाको प्रगतिवादी चेतनाधार्मितासँग सम्बन्धित प्रस्तुत कविता व्यञ्जनाधर्मी गद्य संरचनाका रूपमा परिचित छ । यस कविताका बारेमा देवकोटाको समग्र काव्य साधना, कविता प्रवृत्ति, कविता शिल्प तथा काव्यकारिताको अध्ययन, अनुसन्धान तथा चर्चापरिचर्चाका क्रममा पर्याप्त मात्रामा अध्ययन भएका छन् । प्रस्तुत कविताका विषयमा भएका अध्ययनको समीक्षा गरी रसविधानको अध्ययनका लागि रिक्तता स्थापित गर्नु उपयुक्त ठहरेको छ ।

चूडामणि बन्धु (२०३६)को पागल कविताका बारेमा विवेचना भएको पूर्वकार्यमा रहेको छ । बन्धुले पागललाई नेपाली साहित्यमा विशिष्ट कविताका रूपमा लिइन्छ र यसको कारण यस कविताको कवित्व भन्दा पनि यसको माध्यमबाट प्रकट गरिएको देवकोटीय दर्शन नै हुनसक्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । बन्धुको प्रस्तुत अध्ययनले स्रष्टा देवकोटाको सृजनशीलतामा विद्यमान दार्शनिकतालाई आधार बनाएको छ । प्रस्तुत अध्ययन पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनको सन्तुलित र सम्यक प्रस्तुतीकरण आफ्ना सृजनामार्फत् प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य भएका देवकोटाको सृजनात्मक प्रवृत्ति निर्धारण र प्राप्तितर्फ लक्षित रहेको छ । यस अध्ययनका आधारमा यस लेखका लागि कृतिविश्लेषणका लागि जुनसुकै मानकका आधारमा कविताको विश्लेषण गर्न सकिने रिक्तता रहेको छ । रत्नध्वज जोशी (२०३९)ले प्रस्तुत कवितालाई परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न नसक्ने रूढ जीवनदर्शनका पक्षपाती विरुद्ध प्रतिकारपूर्ण व्यङ्ग्य गरिएको रचनाका रूपमा विवेचना गरेका छन् । यस अध्ययनमा परम्परागत रूपमा गरिएको बुद्धिजीवीको परिभाषाभन्दा फरक दृष्टिकोणबाट परिभाषित चेतनाको प्रस्तुति कवितामा भएको यथार्थ पाठकसमक्ष आएको छ । भावप्रधानतालाई आधार बनाइएको प्रस्तुत अध्ययनले कवितालाई व्यङ्ग्यप्रधान र व्यञ्जनापूर्ण सृजनाका स्थानमा उभ्याएको छ । कविताको समग्र भावगत प्राप्तिको समीक्षा नभएको यस अध्ययनका आधारमा रसविधानका लागि रिक्त स्थान रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । कुमारबहादुर जोशी (२०४८)ले प्रस्तुत कविता वैयक्तिक अनुभूतिबाट विषयारम्भ गरी ज्वलन्त युगीन समस्याभन्दा पर जीवनका शाश्वत सत्यमा अन्तर्गर्भित भएर रहेका द्वन्द्वात्मकताको कलात्मक अभिव्यञ्जना तथा जीवनचैचन्य र संवेदनशील कल्पनाशक्ति प्रकट भएको निष्कर्ष निकालेका छन् । यस अध्ययनले कवितामा निहित भाव र भावगत प्राप्तिभिन्न समेटिएको कविप्रतिभा र व्यञ्जनापूर्ण अभिव्यक्ति जस्ता विषयलाई समेटेको छ । पूर्ववर्ती अध्ययनकै तुलनीय यस अध्ययनमा पनि कविको व्यञ्जना प्रवाह गर्ने सृजनाशक्तिलाई आधार मानी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । भावसौन्दर्यलाई केन्द्रमा राखी गरिएको यस अध्ययनका आधारमा कविताको रसविधानको अध्ययन गर्न सकिने रिक्तता रहेको छ । प्रस्तुत कविताका विषयमा वासुदेव त्रिपाठी, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशवप्रसाद सुवेदी(२०४६)ले शोषणविरुद्धको मानवीय प्रगतिवादी न्यायकामना र मनुष्यका स्वतन्त्रता, समानता र न्यायको प्रगतिवादी चेत भएको सृजनाका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । यस अध्ययनले नेपाली समाजमा विद्यमान विभेद र अन्यायपूर्ण विचारधाराका विरुद्ध आवाज उठाइएको सृजनाका रूपमा कविताको परिचय दिइएको छ । समाजमा रहेका विभेद र शोषणले सृजना गरेको विश्वमयकारी क्षण र त्यसको प्रतिकारपूर्ण अभिव्यक्ति विषयक अवधारणाले कविता अद्भूतरसप्रधान रचना रहेको विषयतर्फ आंशिक सङ्केत गरेको छ । यस अध्ययनका आधारमा प्रस्तुत कवितामा रसविधानको अध्ययन गर्न सकिने रिक्तता र सामान्य मार्गनिर्देशन रहेको छ । कृष्ण गौतम (२०६७)ले परम्परित ज्ञानको विनिर्माण गरी मानव चैतन्यमा विद्यमान पुरातन ज्ञानशास्त्रीय संरचनाको भञ्जन गर्ने शक्तिशाली द्विचरविरोधी अवधारणा मुखरित भएको कविताका रूपमा विवेचना गरेका छन् । देवकोटाका कविताको उत्तरआधुनिक विवेचना गर्ने क्रममा यस कविताको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको परम्परित ज्ञानका विरुद्ध आवाज उठाइएको सृजनाको कोटिमा कवितालाई राखिएको छ । परम्परित ज्ञानशास्त्रले निर्माण गरेका भाष्यविरुद्ध प्रतिरोधी चेतना प्रस्तुत हुनु कवितामा निहित भावगत गहिराईको विषय रहेको तथ्यसम्बद्ध रहेको छ । कविताको भावपरक अध्ययन रहेको यस अध्ययनका आधारमा रसविधानका लागि रिक्तस्थान रहेको पुष्टि हुन्छ । उपर्युक्त पूर्वकार्य पागल कविताको विधासैद्धान्तिक तथा कला र भावसौन्दर्यको विश्लेषण गर्ने प्रयोजनका लागि भए पनि

रसविधान विमर्शका लागि भएका छैनन् । कविको व्यक्तित्व र प्रवृत्तिपरक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भएका यी पूर्वकार्यका आधारमा कविताको रसविधानका लागि रिक्तस्थान रहेको छ । कविताको रसविधानको विषयमा रहेको रिक्तताको पूर्ति पूर्वीय काव्यसिद्धान्तले स्थापना गरेको रससिद्धान्तको आलोकमा गरिएको छ ।

रससिद्धान्तको आधारभूत प्रस्थापन ई. पू. दोस्रो शताब्दीका भरतमुनिले रससूत्रको निर्माण गरी तयार गरेका हुन् । सैद्धान्तिक रूपमा मीमांसावादी परम्पराबाट विकसित रससिद्धान्तको उन्नयनमा परवर्ती विद्वानहरूको योगदान रहेको छ । यस सिद्धान्तले रस अर्थात् कलासौन्दर्यका केन्द्रीयतामा सृजनाको मूल्याङ्कन हुने सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरेको छ । यस अध्ययनका सन्दर्भमा सोमनाथ सिग्दालको *साहित्यप्रदीप*, बासुदेव त्रिपाठीको *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, केशवप्रसाद उपाध्यायको *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्तका अतिरिक्त नेपाली साहित्यकोश*, तथा *सङ्क्षिप्त नेपाली साहित्यिक शब्दकोश*मा समावेश गरिएको रसविधान विषयक लेखको सैद्धान्तिक खण्ड पूर्वकार्यका रूपमा रहेका छन् । यी सैद्धान्तिक लक्षणग्रन्थ र प्रायोगिक समालोचनात्मक लेखका आधारमा सैद्धान्तिक पर्याधार निर्धारण गरी यस लेखलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

२. समस्याकथन

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली साहित्यमा सम्मानका साथ लिइने नाम हो । आधुनिक नेपाली साहित्यको प्रवर्तन, उन्नयन र विकासका लागि विशेष योगदान दिएका देवकोटाले साहित्यका सबै विधा-उपविधाको सृजना गरे पनि कविता विधाका उपविधामा उनको विशेष योगदान रहेको छ । नेपाली साहित्यको कविताको उपविधाअन्तर्गत खण्डकाव्य र महाकाव्यमा रहेको रिक्ततालाई परिपूर्ति गरी नेपाली साहित्यको समृद्धिमा विशेष योगदान पुऱ्याएका देवकोटाका कविता सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले अब्बल रहेका छन् । समालोचना र अनुसन्धानका क्षेत्रमा विशेष चर्चा र श्रद्धाका साथ चर्चा गरिएका देवकोटाको पागल कविताका विषयमा विधासैद्धान्तिक, प्रवृत्तिपरक र मूल्यनिर्णयात्मक अध्ययन अनुसन्धान र स्वतन्त्र समालोचना भएका छन् । उनको कवित्व, कृतित्व, प्रवृत्ति, प्राप्ति, मूल्याङ्कन र विवेचना गर्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत कविता चयनमा परेको छ । पागल कविताका बारेमा विधासिद्धान्तकेन्द्री अध्ययन भए पनि पूर्वीय काव्यचिन्तनअन्तर्गत प्रचलनमा रहेका साहित्यकेन्द्री मानकका आधारमा यस कृतिको विश्लेषणमा रिक्तता रहेको छ । यस अध्ययनमा *पागल* कवितालाई आधार सामग्रीका रूपमा लिई यस कवितामा रसविधान मूल विषयलाई समाधेय समस्याका रूपमा लिई निम्नलिखित शोधप्रश्नको प्राज्ञिक उत्तरसहित निष्कर्ष निकालिएको छ ।

क. रसप्राप्तिका रूपमा हास्य, शृङ्गार र शान्तरसको अवस्था के-कस्तो रहेको छ ?

ख. अङ्गरसका रूपमा रौद्र, र वीररसको प्रयोग कसरी भएको छ ?

ग. कवितामा अद्भूत रस अङ्गरसका रूपमा प्रयोग किन भएको छ ?

उपर्युक्त शोधसमस्या र शोधप्रश्नको प्राज्ञिक समाधान खोज्नु यस अध्ययनको उद्देश्य र सीमा हो ।

३. अध्ययन र विश्लेषणविधि

प्रस्तुत लेखको शोधप्रश्नसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित *पागल* कविता रहेको छ । *पागल* कवितामा प्रयोग भएका पङ्क्ति र पङ्क्तिगुच्छमा प्रस्तुत भएका उद्धरणलाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा चयन गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्रीका लागि विभिन्न अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरू रहेका छन् । लेखका लागि सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयबाट भएको छ । सामग्री विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको पूर्णताका लागि पूर्वीय काव्यचिन्तनअन्तर्गतको रससिद्धान्तको आधार र केन्द्रका रूपमा रहेको रससूत्रलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि प्रत्येक शोधप्रश्नका निमित्त विश्लेषणात्मक विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

४. सैद्धान्तिक पर्याधार

संस्कृत काव्यचिन्तन परम्परामा साहित्यको पारिभाषीकरण यसका आधारभूत अभिलक्षण निर्माण र निर्धारणमा भरतमुनिको प्रथम योगदान छ । साहित्यलाई परिभाषीकरण र विधागत वर्गीकरण गर्ने पहिलो काव्यचिन्तन भएको ग्रन्थ नाट्यसिद्धान्त हो भने यही लक्षणग्रन्थमा साहित्यका अभिलक्षणको निर्माण गर्ने क्रममा प्रमुख नाटकीय तत्त्वका स्थानमा रससिद्धान्तको चर्चा भएको छ । भरतले निर्माण गरेको रससूत्रको व्याख्यासँगै परवर्ती विद्वानले अधिसारेका विविध मान्यता र रसनिष्पत्तिसँग जोडिएका तर्क र तिनले स्थापना गरेका अवधारणाको समग्रता नै रससिद्धान्तका रूपमा स्थापित रहेको छ । रससिद्धान्तको विकासका विभिन्न चरणान्तर्गत स्वयम् भरतले स्थापना गरेको रससूत्रको व्याख्या, ईसाको छैठौँ शताब्दीका भामह हुँदै सत्रौँ शताब्दीका जगन्नाथसम्म विस्तारित रहेको छ । रससिद्धान्त काव्यचिन्तन परम्परामा विभिन्न मतमतान्तरका साथै विभिन्न मान्यतासँगको समन्वयमा विकसित भएको छ । नेपाली साहित्य र समालोचनाका सन्दर्भमा संस्कृत काव्यचिन्तन परम्परामा विद्यमान रससूत्र र त्यसको व्याख्याका क्रममा आएका मतमतान्तरहरू नै रससिद्धान्तको मानकका रूपमा स्थापित रहेका छन् । पूर्वीय साहित्यसिद्धान्तको नेपाली परम्परा अभिनव गुप्तको अभिव्यक्तिवादी मान्यताका आधारमा निर्धारित रहेको छ । यस अध्ययनका लागि रससिद्धान्त विषयक मतमतान्तरको समीक्षा नगरी भरतले स्थापना गरेको रससूत्रमा उल्लिखित रससामग्रीलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ । उपर्युक्त सामग्रीमा रहेका सैद्धान्तिक व्याख्याका आधारमा पागल कवितामा अवशिष्ट रसविधानको विश्लेषण गरिएको छ ।

आचार्य भरतले स्थापना गरेको रससूत्र नै रससिद्धान्तको आधार विन्दु रहेको छ । परवर्ती विद्वानले भरतको रससूत्रको व्याख्या गरी रससूत्रमा रहेका सैद्धान्तिक विषयको उत्पत्तिका दार्शनिक आधारसँग जोडी सिद्धान्तलाई पूर्णता र व्यवहारोपयोगी तुल्याउने भूमिका निर्वाह गरेका छन् । भरतले नाट्यशास्त्रमा प्रस्तुत गरेको 'विभावानुभावसञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्ति' नै रससिद्धान्तको प्रारम्भिक र मूल प्रस्थानविन्दु रहेको छ । प्रस्तुत रससूत्रले विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभावको संयोगबाट रसनिष्पत्ति अर्थात् रसको निर्माण हुने आधार प्रस्तुत गरेको छ । यस रससूत्रका आधारमा विभाव, अनुभाव, र सञ्चारिभावले कसरी मानव चित्तभित्र सुसुप्तावस्थामा विद्यमान रहेको स्थायी भावलाई जागृत गराई रसानुभूति निर्माण गर्दछन् भन्ने पक्षको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्दछ । उपर्युक्त रससूत्रमा उल्लेख भएका विषय रसग्रहण गर्ने प्रक्रियासम्बद्ध भएर आउने तथ्य तथा रससामग्रीका रूपमा तिनको परिचय र अन्तर्सम्बन्धलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

रसानुभूतिको पहिलो चरण वा विषयका रूपमा विभाव रहेको छ । संस्कृत काव्यचिन्तनले विभावलाई कारण श्रेणीको पदार्थ मानेको छ । यस अर्थमा कारण श्रेणीको तात्पर्य जुन विषयबाट भावानुभूति वा भावजन्य कारकको निर्माण हुन्छ त्यही सृजना अनुकरणमा विभावका रूपमा रहने गर्दछन् (सिग्दाल, २०२८, पृ. ७) । विभावले मानव चित्तवृत्तिमा रहेका विविध विषय र भावलाई सुसुप्तावस्थाबाट जागृतावस्थातर्फ डोहोर्‍याउने कारण अथवा मार्गको कार्य गर्दछ । जुन कारणबाट सुसुप्त भावले जागृत हुने अवसर प्राप्त गर्दछ ती विभावका रूपमा आएका हुन्छन् । काव्य/साहित्यमा रस उत्पत्तिको सन्दर्भ पात्र र परिवेशबाट निर्माण हुने रसानुभूति नै विभावका रूपमा अभिव्यक्ति हुने गर्दछ । यसका आलम्बन र उद्दीपन दुई भेद रहेका छन् । आलम्बन विभाव साहित्यिक कृति वा अनुकृतिमूलक कार्यका सन्दर्भमा आएका सहभागीसम्बद्ध विषयका रूपमा आउने मानसिक प्रक्रिया हो । अध्ययनको सहजताका लागि काव्यशास्त्रीहरूले आलम्बन विभावलाई आलम्बन र उद्दीपन दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । आलम्बन विभावका विषय र आश्रय दुई अङ्ग रहने गर्दछन् । जसलाई लक्ष्य गरेर स्थायीभाव अङ्कुरित हुन्छ त्यो विषय हो भने जुन व्यक्तिमा स्थायी भाव स्थापित हुन्छ त्यो आश्रय हुन्छ । मानवीय मानसिकतामा अवशिष्ट आन्तरिक र बाह्यपरिवेशको अन्वयबाट निर्मित परिवेश उद्दीपन विभावका परिचायक हुन् (उपाध्याय, २०६७, पृ. २८-२९) । स्थायी भावको आधार विषयको सङ्केतन आलम्बन विभाव हो । उद्दीपन विभाव जसअन्तर्गत आधुनिक शैली वैज्ञानिक समालोचनाले निर्दिष्ट गरेका सहभागी पात्र/चरित्र वा तिनको भूमिका

आलम्बन विभावका रूपमा रहन्छन् । स्थायी भावलाई उद्दीप्त अर्थात् प्रकाशमा ल्याउने विभाव उद्दीपन विभाव हो । उद्दीपनको अर्थ स्थायी भावका रूपमा सुसुप्त अवस्था रहेका भावलाई सुसुप्तवस्थाबाट जागृतावस्थामा ल्याई रसाभासतर्फ आलम्बनका रूपमा रहेका चरित्रलाई अभिमुख गराउने कार्य गर्दछ । आधुनिक समालोचनाशास्त्रको विधासिद्धान्तान्तर्गत अध्ययन गर्ने विषयका रूपमा परिभाषित गरेका तथा ग्रहण गरेको परिवेशसम्बद्ध विषय, स्थान, काल, परिस्थिति जस्ता विषय उद्दीपन विभावका रूपमा रहेका छन् (त्रिपाठी, २०३४, पृ. ४८२-४८४) । जसले मानव अन्तर्मनमा अवशिष्ट भाव आस्वादनलाई अङ्कुरित वा जागृत गराउने कार्य गर्दछ त्यो विभाव हो । विभाव सारतः मानवीय मानसिकतासँग जोडिएको चित्तवृत्तिपरक विषय हो जुन भाव सम्प्रेषणका माध्यमबाट प्रस्फुटित हुँदै अभिव्यञ्जनाको तहसम्म वितरित र सञ्चरित हुनेगर्दछ ।

अनुभाव काव्य साहित्यमा अवशिष्ट रहेका भावलाई पाठक/भावक/दर्शक/श्रोताले कसरी ग्रहण गर्दछ भन्ने पक्षको पृष्ठपोषण गर्ने महत्वपूर्ण रस सामाग्रीका रूपमा परिभाषित रहेको छ । रससूत्रका व्याख्याताहरूले भावको अनुभव गराउने र रसतत्वका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । अनुभावले विभावका रूपमा आएका आलम्बन रूपमा आउने कारक र उद्दीपनका रूपमा आउने प्रेरक विषय/परिवेशको आशवादन गर्ने रस सामाग्रीको भूमिका खेल्दछ । मूलतः भाषा, अङ्गविशेष तथा सत्त्वद्वारा सम्पादित नार्थद्वारा निष्पन्न अभिनयलाई अनुभूति गर्ने तत्त्वलाई अनुभाव भनिन्छ (गौतम, २०५४, पृ. ६८८) नाट्यशास्त्रका प्रतिष्ठापक भरतले नाट्यशास्त्रको स्थापना गर्ने सन्दर्भमा नट/नटीहरूले नाटकीय अनुकरणका माध्यमबाट विषयबोध गराउने सन्दर्भमा गरिने वाचिक, आङ्गिक र सात्त्विक अभिनयबाट रसानुभूतितर्फ पाठक/श्रोत/दर्शक/भावकलाई अभिप्रेरित गर्ने तत्त्वका रूपमा अनुभावको भूमिका विशिष्ट रहेको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । रससूत्रको व्याख्याको क्रममा मनीषीहरूले रसभाव प्रस्तुत हुने वाचिक, आङ्गिक र सात्त्विक अभिनयका विभिन्न उपभेदको चर्चा गरेका छन् । विश्वनाथको वर्गीकरणलाई उद्धृत गर्दै केशवप्रसाद उपाध्यायले अनुभावका अङ्गज, स्वभावज, र सात्त्विक भेद उल्लेख गर्दै अङ्गजका ३, स्वभावजका २५ र सात्त्विकका आठ उपभेद रहने चर्चा गरेका छन् ।

सञ्चारिभाव रससिद्धान्तको तेस्रो महत्त्वपूर्ण रससामाग्री रहेको छ । सञ्चारिभाव विभावादि अनुकार्य र अनुभावादि अनुक्रियाले भावक/पाठक/श्रोता/दर्शकका मानसिकता अर्थात् चित्तवृत्तिसम्म प्रसारित गर्ने रससामग्री अर्थात् माध्यम रहेको छ । विशेषतः सञ्चारिभावले विभावका रूपमा रहेका कारक र प्रेरक विषयलाई विविध भावभङ्गिमाका रूपमा रहने अनुभावको बाटोबाट पाठक/दर्शकसम्म पुऱ्याउन अहम् भूमिका खेल्दछ । 'अभिनयको क्रममा उठेका निर्वेदादि भावलाई रसपरिपाकको तहमा पुऱ्याउने तत्त्व सञ्चारिभाव हो (ऐ. ६८८) । सञ्चारिभावले विभाव र अनुभावका रूपमा रहेका रससामग्रीलाई पाठकसम्म सञ्चरण गरी पाठकको मानसिकतामा अवशिष्ट स्थायी भावलाई सुसुप्तावस्थाबाट जागृतावस्थासम्म ल्याई रसास्वादनका लागि तत्पर तुल्याउँदछ । रससूत्रले निर्दिष्ट गरेका रससामग्री अर्थात् रसतत्त्वले मानव चित्तवृत्तिमा रहेका स्थायी भावलाई सुसुप्तावस्थाबाट जागृतावस्थामा ल्याई रसानुभूतिको तहमा पुऱ्याउने कार्य गर्दछ ।

रससिद्धान्तले रससूत्रका आधारमा दर्शक/पाठक/श्रोता/भावकले रसानुभूतिपश्चात् जागृत अर्थात् उद्दीप्त हुने विषयका रूपमा स्थायी भावको चर्चा गरेको छ । मानव चित्तवृत्तिमा विद्यमान रहेका विविधतापूर्ण भावको अवस्था नै स्थायी भावका रूपमा रहने गर्दछन् । संस्कृत काव्यचिन्तनले मानव चित्तवृत्तिमा विद्यमान भावको समूहलाई स्थायी भाव स्वीकार गरेको छ । विरोधी हुन् वा अविरोधी हुन्, जुनसुकै भावले पनि हानी नभई पुष्ट हुने आदिदेखि अन्त्यसम्म रहिरहने प्रधान भाव नै स्थायी भाव हुन् (सिग्देल, २०२८, पृ. ७) । रससिद्धान्तले मानव मानसिकतामा अवशिष्ट रहेका रति, भय, उत्साह, क्रोध, शोक, घृणा, विश्मय, हास्य र शम जस्ता भाव सुसुप्ता वा जागृतावस्थामै पनि मानव मष्तिष्कमा रहने तथ्यलाई सकारिको छ । यसका अतिरिक्त रससूत्रका व्याख्याताहरूले वात्सल्य, भक्ति जस्ता भावहरू पनि स्थायी भावका रूपमा रहने तर्क अघि सारे पनि वात्सल्य रसको परिपाक शृङ्गार रस तथा भक्ति स्थायी भाव शम अर्थात् शान्त रसको निकट रहने तथ्यलाई आधार मानी नौ प्रधान

भावका आधारमा नौवटा रसको परिकल्पनाले साकार रूप प्राप्त गरेको छ । रससिद्धान्तले विभावादि अनुकर्ता तथा अनुभावादि अनुक्रियालाई सञ्चारि (व्यभिचारी) भावको सञ्चरण प्रक्रियाका माध्यमबाट पाठक/श्रोतासम्म पुगेपछि रसानुभूति प्राप्त हुने निष्कर्ष दिएको छ । यस अध्ययनमा उपर्युक्त सैद्धान्तिक पर्याधारका आधारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पागल कविताको विवेचना गरिएको छ ।

५. विश्लेषण र नतिजा

रचनासन्दर्भगत अवस्थालाई नियाल्दा प्रस्तुत कविताले रचना समयसम्बद्ध नेपाली सामाजिक/साँस्कृतिक/राजनीतिक तथा विश्व परिवेशको सूक्ष्म र व्यञ्जनात्मक प्रस्तुति भएको रचनाका रूपमा आफ्नो स्थान बनाएको छ । कविता रचनाको नेपाली सामाजिक/राजनीतिक सन्दर्भलाई हेर्दा २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि आम नेपालीले प्राप्त गरेको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकको उपयोग, बहुदलीय प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था तथा प्रजातान्त्रिक प्रधानमन्त्री मातृकाप्रसाद कोइरालाको राजनीतिक शासन कालको समयमा यस कविताको सृजना भएको हो । सामाजिक र सृचना सन्दर्भका दृष्टिले नेपालमा छान्छापाखाना र पत्रपत्रिका प्रकाशनको मौलिक हक स्थापित भइसकेको समय सन्दर्भसम्बद्ध रहेको छ । नेपाली शैक्षिक सन्दर्भका आधारमा नियाल्दा नेपालमा आम नागरिकका लागि शिक्षाको व्यवस्था गर्ने सरकारको जनतामुखी कार्यक्रम कार्यान्वयनको चरणमा क्रियाशील रहेको अवधिसम्बद्ध रहेको छ । यसका अतिरिक्त नेपाली साहित्य सृजनाको उत्कर्ष कालमा संरचित कविता रहेको छ । नेपाली समालोचना र प्रकाशनका दृष्टिले नीति र प्रभावपरक समालोचनात्मक प्रवृत्ति तथा नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानको गठन हुनुपूर्वको अवधिमा कविताको रचना भएको हो । कविता रचनासन्दर्भगत अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भलाई नियाल्दा छिमेकी राष्ट्र चीनमा साम्यवादी शासनको स्थापना, भारतमा बहुदलीय शासन व्यवस्थाको वैधानिक स्थापना तथा तेस्रो मुलुकमा औपनिवेशिक युगको समापन भई राष्ट्रराज्यले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेको समयमा रचना भएको हो । कवि जीवनसम्बद्ध सन्दर्भलाई नियाल्दा जीवनको उत्तरयुवावस्थामा रहेका जीवनीमा अनुभूति गरेका घटनाक्रमलाई आधार मानी कविलाई आरोपित गरिएको बौद्धिक दरिद्रता र तिनले कवि मानसिकतामा जन्माएको प्रतिरोधपूर्ण उत्तर कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । कविताको रचनासन्दर्भगत अध्ययनले अद्भूत रसलाई अङ्गीरसका रूपमा प्रतिफलित गरेको छ ।

५.१ रसप्राप्तिका रूपमा हास्य, शृङ्गार र शान्तरस

प्रस्तुत कविताको रचना सन्दर्भगत परिस्थितिलाई नियाल्दा हास्य, शृङ्गार र शान्त रसको प्रयोग रसप्राप्ति वा रस परिपाकावस्थामा पुऱ्याउने प्रयोजनका लागि नभई अङ्ग र अङ्गीरसलाई परस्परमा जोड्ने प्रयोजनका लागि भएको छ । परिवर्तित परिस्थितिमा मानवीय मानसिकता एउटै विचार र विश्वासमा केन्द्रित रही गतिशील नहुने मानव मनोविज्ञानको यथार्थ हो । यही यथार्थका आधारमा परिवर्तित भइरहने मानवीय मानसिकताले निर्देश गरेअनुसार जीवन र दैनिकी गत्यात्मक बनेको हुन्छ । कविताको सम्बोधकको भूमिकामा रहेको कविनिबद्ध वक्तालाई पागल भएको लाञ्छना लगाउने समाजका असामाजिक कार्यको भत्सर्ना गर्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत भएको विश्मय र आक्रोशपूर्ण भावलाई समन्वय गर्ने सन्दर्भमा हास्य, शृङ्गार र शान्तरसको उपस्थिति कवितामा हुनपुगेको छ । प्रस्तुत कवितामा रहेका हास्य, शृङ्गार र शान्तरसको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ ।

५.१.१ कवितामा हास्य रस

हास्य वा हास स्थायी भावका रूपमा रहने हास्यरसमा विभावादि अनुकार्यका रूपमा विकृत पहिरन र अनुपयुक्त वाक्सन्दर्भ रहने गर्दछन् । भरतराज पन्त (२०५४)ले विकृत र विकृतजन्य स्थितिबोधक सन्दर्भबाट सृजना हुने परिहासपूर्ण अवस्था वा चित्तवृत्तिको निर्माण हुने अवस्थालाई हास्यरस भनी परिभाषित गरेका छन् । यस रसको अनुभावादि अनुक्रियाका रूपमा अभिनेताको अभिनयमा देखिने विकृत शारीरिक र आङ्गिक अवस्था रहने गर्दछ । सञ्चारि भावका रूपमा आश्चर्य, चञ्चलता, उन्माद र आलश्य जस्ता परिवेश निर्माण हुने यस रसले पाठक, भावक, स्रोता वा दर्शकको चित्तवृत्तिलाई परिहासपूर्ण तुल्याई हास्यको परिवेश निर्माण गर्दछ ।

रससिद्धान्तले हास्यका विविध स्वरूप रहने सैद्धान्तिक विधान निर्धारण गरेको छ । प्रस्तुत पागल कविताका परिहासपूर्ण परिवेशको निर्माण गर्ने सन्दर्भका रूपमा निम्न उद्धरणलाई लिन सकिन्छ ।

म शब्दलाई देख्छु !
 दृश्यलाई सुन्दछु !
 आकाशभन्दा पातला कुरालाई छुन्छु !
 ती कुरा,
 जसको अस्तित्व लोक मान्दैन
 जसको आकार संसार जान्दैन !

प्रस्तुत उद्धरणमा कविले आफ्नो व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्तिलाई गत्यात्मक तथा थप सशक्त तुल्याउनका लागि मानव यथार्थभन्दा पृथक् विषयका माध्यमबाट भावलाई संश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा हास्यरस प्रतिफलित भएको छ । कविताको प्रस्तुत सन्दर्भमा आलम्बन विभावका रूपमा कविताको सम्बोधक 'म' रहेको छ । विषयालम्बनका रूपमा यस सन्दर्भको कथनकर्ता अर्थात् समाख्याताको अभिव्यक्तिलाई ग्रहण गर्ने लोक आएको छ । आश्रय आलम्बनका रूपमा कथनकर्ता 'म'को भूमिका रहेको छ । आकाशभन्दा पातला कुरा, बृहताकार संसार जस्ता विषयसँगै शब्दलाई देख्ने र दृश्यलाई सुन्ने सन्दर्भको विश्वमयकारी परिवेशको वर्णन वा प्रस्तुतीकरण उद्दीपन विभावका रूपमा आएको छ । अनुभावका रूपमा लोकले अयथार्थ मान्ने विषयलाई ग्रहण गरेको सम्बोधकको कथ्यकथनले सृजना गर्ने विश्वमय, कौतुक र उत्सुकता प्रस्तुत भएको छ । सञ्चारिभावका रूपमा चित्ताकर्षणका मान्छेको अवाञ्छित कार्यका कारण मर्माहत मानसिकतामा जन्मिएको विषाद र चञ्चलताको क्षण सृजना भएको छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा मान्छेको हृदयलाई विशिमत तुल्याउने, आरोप प्रत्यारोपको चक्रव्यूहमा मान्छेलाई उभ्याई आफ्नो विद्वत्ता सिद्ध गर्न खोज्ने प्रवृत्तिका विरुद्ध मानसिक रोमाञ्चको अनुभूति भई हास्य स्थायी भावलाई उद्दीप्त तुल्याएको छ । रस परिपाकका दृष्टिले आश्चर्य, विश्वमय र चञ्चलता जस्ता विषयको समुच्च प्रस्तुति रहेको यस उद्धरणमा रसाभासका रूपमा हास्यरसको प्राप्ति भएको छ । यस उद्धरणमा मान्छेले मान्छेलाई अरुभन्दा उच्च देखाउने बहानामा अर्कालाई नीच देखाउने प्रवृत्तिका विरुद्ध सशक्त प्रतिकार गर्ने सन्दर्भमा अयथार्थका माध्यमबाट यथार्थलाई पुष्टि गर्ने सन्दर्भमा हास्यरसको प्राप्ति भएको छ ।

५.१.२ कवितामा शृङ्गार रस

काम/कामना/रति स्थायी भावका रूपमा आउने शृङ्गार रसमा नायक/नायिका बीच हुने आकर्षण, मिलन, सम्मोहन, ती भावले मानव हृदयलाई प्रकाशित गर्ने रति, वियोग जस्ता भावबाट निःसृत रहेका हुन्छन् । रति वा काम/कामना यस रसको स्थायी भावका स्थानमा रहने गर्दछ । वासुदेव त्रिपाठी (२०३४)ले मानव चित्तवृत्तिमा सुसुप्तावस्थामा रहेका काम/रतिमय भावलाई जागृत गराई सामान्यीकृत अनुभूति गराउने रसलाई शृङ्गाररस भनेका छन् । यस रसका विभावअन्तर्गत आलम्बन विभावका रूपमा नायक नायिका तथा उद्दीपन विभावका रूपमा प्रेम र वासनाको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रणयप्रधान जस्तै चन्द्रमा, चकोर, भँवरो, फूल, बगैँचा, एकान्तस्थल आदिलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । अनुभावका रूपमा नायक नायिकालाई एकअर्काप्रति आकर्षण गराउने तथा आकर्षित भएको स्थितिबोधक आँखा कर्काड, मस्काड, एकोहारिएर हेर्नु, जस्ता अनुक्रिया रहने गर्दछन् । शरीरका विभिन्न अङ्गमा हुने कम्पन, निकटस्थता, आलिङ्गन, पसिना आउनु जस्ता सञ्चारिभावको अन्वयबाट मानव चित्तवृत्तिमा रहेका रति वा कामवासना जागृत भई साधारणीकरण हुने स्थिति नै शृङ्गाररसका रूपमा प्रतिफलित हुने गर्दछ । प्रस्तुत कविता शृङ्गार रसप्रधान रचना नरहे पनि मानव मानसिकतामा सञ्चरित हुने विविध भावको समन्वयका क्रममा यस रसको उपस्थिति देखिन पुगेको छ । कविले व्यङ्ग्यात्मक रूपमा आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा व्यञ्जनाका तहमा यस रसको प्रासङ्गिक अभिव्यक्त हुनपुगेको छ ।

तिमी गुलाफलाई गुलाफ शिवाय देख्न सक्दैनौ,

म उसमा हेलेन र पद्मिनी पाउँछु,

प्रस्तुत उद्धरणमा कविले आफ्नो व्यञ्जनात्मक प्रस्तुतिलाई थप सशक्त तुल्याउनका लागि प्रकृति र मानव सम्बन्धलाई विम्बका रूपमा प्रयोग गर्ने क्रममा शृङ्गार रस प्रतिफलित भएको छ । उपर्युक्त सन्दर्भमा आलम्बन विभावका रूपमा कथनकर्ता र नायक/नायिकाको उपस्थिति रहेको छ । विषयालम्बनका रूपमा यस सन्दर्भको कथनकर्ता अर्थात् समाख्याताको भूमिकामा सम्बोधक म आएको छ भने आश्रय आलम्बनका रूपमा गुलाब, हेलेन र पद्मिनी आएका छन् । उद्दीपन विभावका रूपमा गुलाब फुलेको सुन्दर बगैँचा र त्यसले मानव मानसिकतामा पार्ने प्रभाव र उक्त स्थानमा रहेको सुन्दरता काव्यिक प्रस्तुतिको अभ्यन्तरमा आएको छ । अनुभावका रूपमा सुन्दरताप्रतिको सुभ्रुवुभ्रुकृत दृष्टिकोण र ती सुन्दर वस्तुसँगको सानिध्यले प्रदान गर्ने कौतुक र उत्सुकता प्रस्तुत भएको छ । सञ्चारिभावका रूपमा चित्ताकर्षणका कारण मानसिकतामा छाएको आनन्द र हर्षको क्षण सृजना हुँदा मानसिक रोमाञ्चको अनुभूति भई काम/रति स्थायी भावलाई उद्दीप्त तुल्याई प्रेम र मिलनतर्फ अग्रसर भएको अवस्थालाई चित्रण गरेको छ । शृङ्गार रस परिपाक नरहेको यस उद्धरणमा भावाभासका रूपमा उक्त रसको प्राप्ति भएको छ । यस उद्धरणमा सुन्दर र सुन्दरलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सुन्दरता छ भने प्रत्येक वस्तु सुन्दर र साकार भई मानवीय कामनाको पूर्तिको लागि सहायक सिद्ध हुन्छन् भन्ने भावार्थमा शृङ्गाररसको प्राप्ति भएको छ ।

५.१.३ कवितामा शान्त रस

शम शान्ति अर्थात् निर्वेद शान्तरसको स्थायी भाव रहने गर्दछ । पूर्वीय काव्यचिन्तनमा यस रसका विषयमा मतमतान्तर रहेको छ । केही आचार्य यस रसलाई वीर र वीभत्सरसको अन्वयबाट निर्माण हुने वा प्रतिफलित हुने भावका रूपमा विवेचना गर्दै यसले अङ्गीरसको मान्यता नपाउने तर्क प्रस्तुत गर्दछन् भने केही विद्वानले अन्य रसको प्रभाव सकिएपछि यस रसको सान्दर्भिकता शक्तिशाली हुने भएकाले अन्य रसको तुलनामा शान्तरसको सान्दर्भिकता विशिष्ट रहेको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । मानव चित्तवृत्तिलाई निराकार र निर्वेदमय बनाउने शान्तरसका बारेमा भरतराज पन्त (२०५४)ले तत्त्वज्ञानको प्राप्तिपछि मानव चित्तवृत्तिमा उत्पन्न हुने वैराग्यबोधको प्राप्ति वा साधारणीकरणको अवस्थालाई शान्तरस भनी परिभाषित गरेका छन् । काव्यशास्त्रीहरूले शान्तरसको विभावअन्तर्गत आलम्बन विधावका रूपमा संसारको अनित्यता अर्थात् क्षणभङ्गुरता रहने विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत रसको उद्दीपन विभावका स्थानमा लोकविश्वासमा अकिञ्चन पवित्रस्थल मानिएका ठाउँहरू जस्तै मन्दिर, तीर्थस्थल, देवस्थल, कोलाहलरहित एकान्तस्थल, पुण्यभूमि आदि रहने गर्दछन् । पुण्यस्थल र पुण्यज्ञान प्राप्तिको अनुभवसँगै स्थिर चित्तवृत्ति, शम अर्थात् आग्रह र विषयसुख तथा मात्सर्यरहित ज्ञान अनुभावादि अनुक्रियाका रूपमा रहने गर्दछन् । विषयवासनारहित बुद्धि, निर्वेद र मोक्षको कामना रहने यस रसले तृष्णाक्षयलाई साधारणीकरण मार्फत् ग्रहण गरेको हुन्छ । प्रस्तुत कविता शान्तरस प्रधान रचना नरहे पनि व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्तिलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा विषयवस्तु बीच तुलना प्रतितुलना र परस्पर विरोधी भावबीच सामञ्जस्य स्थापित गर्ने क्रममा शान्तरसको प्रयोग हुनपुगेको छ । कविले व्यङ्ग्यात्मक रूपमा आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा व्यञ्जनाका तहमा यस रसको प्रासङ्गिक शान्तरस अभिव्यक्त हुनपुगेको हो । प्रस्तुत कवितामा एकअर्कामा असम्पृक्त भावलाई समन्वय गर्ने सन्दर्भमा शान्तरसको उपस्थिति रहेको निम्न उद्धरणलाई चयन गर्न सकिन्छ ।

एक सुन्दरीका केशमा
समयका तुषाराको
पहिला छिर्का परेको देखेर
म तीन दिन रुँदा,
मेरो आत्मालाई बुद्धले छुँदा
मलाई छटाएको भने !

कविताको प्रस्तुत सन्दर्भमा सम्बोधकले आफ्नो जीवन अनुभूतिको अभ्यन्तरमा रहेको ज्ञानप्राप्तिको समय सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा शृङ्गार रस प्रतिफलित भएको छ । समयक्रमले मान्छेमा हुने परिवर्तन स्वाभाविक र नैसर्गिक भए पनि भावनाको गहिराईमा पुगेको मानव मानसिकतामा वैराग्यबोध हुने प्रकृतिक सन्दर्भको सूचकका रूपमा शान्तरसले कवितामा स्थान पाएको छ । उपर्युक्त सन्दर्भमा आलम्बन विभावका रूपमा कथनकर्ता 'म'को उपस्थिति रहेको छ । प्रस्तुत उद्धरणको विषयालम्बनका रूपमा अमूक सुन्दरीको भूमिका रहेको छ । आश्रय आलम्बनका रूपमा कविताको कथनकर्ता सम्बोधक म आएको छ । उद्दीपन विभावका रूपमा समयको छिर्का अर्थात् मान्छेलाई बाल्यकालदेखि वृद्धावस्थासम्म पुऱ्याउने समयको अत्यन्त शक्तिशाली गुण र त्यसले परिवर्तन गर्ने परिवेश आएको छ । अनुभावका रूपमा सम्बोधकको सुन्दरताप्रति सुन्दर दृष्टिकोण रहँदारहँदै समयको परिवर्तनकारी विशेषताका कारण कामना र विषयसुख समाप्त भई चित्तवृत्तिमा शम अर्थात् शान्ति र वैराग्यबोध तथा स्थिर विषय वासनारहित कामनाको अवस्था सृजना भएको छ । सञ्चारिभावका रूपमा मानव मानसिकतालाई कामना र विषयसुखबाट सम्पृक्त गराउने स्थिर बुद्धि र आत्मामा वैराग्यको सञ्चरण भएको विषय प्रस्तुत भएको छ । सम्बोधकले आफ्ना भावका आधारमा तत्कालीन सन्दर्भ र समाजले गरेको व्यवहारसँग आफ्नो वास्तविकता के थियो ? भन्ने विषयलाई मूलभावसँग जोडेको छ । कवितामा पूर्वसन्दर्भलाई निरन्तर भावप्रवाहसँग संयोजन गर्ने क्रममा शान्तरस प्रतिफलित भएको छ । प्रस्तुत उद्धरणमा शान्तरसको प्राप्ति रसाभास र भावाभासका रूपमा नभई रसप्राप्तिकै आधारमा मुखरित भएको छ ।

५.२ कवितामा अङ्गरसका रूपमा रौद्र र वीररस

प्रस्तुत कवितामा रौद्र र वीररस अङ्गरसका रूपमा प्रयोग भएका छन् । सामाजिक संरचना तथा समाजका तथाकथित विद्वान भनिएका र स्वयंलाई ज्ञानी भएको अभिनयमा निर्लिप्त रहेको वर्गको आक्षेपको प्रतिउत्तरका क्रममा उपर्युक्त रसद्वयको प्रयोग भएको छ । आफूलाई आक्षेपित गर्ने तथाकथित तत्त्वद्रष्टा भनिएका व्यक्ति विरुद्ध कवि मानसिकतामा आएको विश्मय र आश्चर्यको भाव प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा भावगत अभिवृत्तिको माध्यम बनेर रौद्र र वीररसको उपस्थिति भएका उद्धरणका आधारमा कवितामा आएका वीर र रौद्ररसप्रधान साक्ष्यको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ ।

५.२.१ कवितामा रौद्ररस

क्रोध वा आक्रोश स्थायी भावका रूपमा रहने रौद्ररसमा विभावअन्तर्गत आलम्बनभिन्न शत्रू वा प्रतिरोधीको तिरस्कार, अभद्रता र आफूमाथिको उत्पीडन अनुकार्यका रूपमा आएका हुन्छन् । उद्दीपन विभावबोधक स्थितिका स्थान परचक्रीले गरेका अभद्र कार्य रहने यस रसलाई सोमनाथ सिग्दाल(२०२८)ले मानव चित्तवृत्तिमा रहेको मात्सर्य भावलाई प्रकाशित गर्ने अक्रोशपूर्ण स्थितिवोधक सन्दर्भबाट सृजना हुने क्रोध र आवेशपूर्ण अवस्था वा चित्तवृत्तिको निर्माण हुने स्थितिलाई रौद्ररस भनी परिभाषित गरेका छन् । यस रसको अनुभावादि अनुक्रियाका रूपमा अभिनेताको अभिनयमा देखिने आक्रोशपूर्ण शारीरिक चेष्टा, शरीर कम्पित हुनु परिना आउनु दाहा किट्टु, ओठ टोक्नु जस्ता परिवेश निर्माण हुने गर्दछन् । सञ्चारि भावका रूपमा शत्रू विरुद्धको हुङ्गार र प्रत्याक्रमण जस्ता परिवेशले पाठक वा दर्शकको चित्तवृत्तिमा आक्रोशपूर्ण वातावरण सृजना गरी प्रतिकारको भाव सञ्चरण गर्दछ । प्रस्तुत पागल कविताका आवेशपूर्ण परिवेशको निर्माण गर्ने सन्दर्भका रूपमा निम्नउद्धरणलाई चयन गर्नसकिन्छ ।

जब भँगेरा-टाउके छापाको कालो मिथ्याले
मेरो विवेक-वीरलाई
जाली भूठले ललकाउँछ
तब हुन्छन् मेरा गाला राता साथी !
सल्केका गोलभैँ राता !
जब निमुखा दुनियाँ कालो जहर पिउँदछ,

पिउँछ कानले
र अमृत भनिठानेर,
र मेरा आँखाअगाडि साथी !
तब हुन्छन् मेरा ठाडा रौं, रौं

प्रस्तुत उद्धरण कविले प्रतिकारात्मक अभिव्यञ्जनालाई व्यङ्ग्यात्मक आवरण प्रदान गर्ने क्रममा रौद्ररस प्रतिफलित भएको छ । उपर्युक्त सन्दर्भमा आलम्बन विभावका रूपमा कथनकर्तासँगै सम्बोधकले अनुभव गरेको परिवेशको उपस्थिति रहेको छ । प्रस्तुत सन्दर्भको विषयालम्बनका रूपमा सम्बोधकले लक्षित गरेको सामाजिक परिवेश र त्यसमा विद्यमान क्रियाकलापहरू भडैरा टाउके छापाका अक्षर र निमुखा दुनियाँ आएको छ । आश्रय आलम्बनका रूपमा कविताको सम्बोधक अर्थात् 'म'को भूमिका रहेको छ । प्रस्तुत साक्ष्यको उद्दीपन विभावका रूपमा भूटलाई सामाजिक व्यवहारमा रूपान्तर गर्न प्रतिबद्ध बनेको समाज र समाजका कथित अग्रदृष्टा रहेका छन् । समाजमा रहेर असामाजिक व्यवहार देखाउने मानव व्यवहार र कार्यका कारण आहत बनेको मानसिकतामा उठ्ने क्रोध र विश्मयको भावको प्रस्तुतीकरण भएको छ । प्रस्तुत साक्ष्यअन्तर्गत अनुभावका रूपमा समाजको असामाजिक, अप्रासङ्गिक र अमर्यादित कार्यले आलम्बनको भूमिकामा रहेको सम्बोधकका शारीरिक चेष्टा र भावभङ्गीमामा आएको असामान्य स्थिति जस्तै गाला राता हुनु, आगोको गोलजस्तै रातो हुनु, रौं ठाडा हुनुजस्ता मानसिक परिवेशको प्रस्तुति भएको छ । प्रस्तुत साक्ष्यको सञ्चारिभावका स्थानमा सामाजिक अपमानका कारण स्वाबलम्बी नागरिकका मानसिकता स्वाभाविक रूपमा पैदा हुने विसङ्गत र क्रोधपूर्ण परिवेश आएको छ । समाज, सामाजिक परिवेश र समाजका कथित बौद्धिक सम्पन्नता भएको व्यक्तिमा आफूलाई स्थापित गर्न लालायित रहेका वर्गको बद्नियतपूर्ण अभिव्यक्ति र व्यवहारका कारण तत्त्वद्रष्टा सर्जकको मानसिकतामा स्वाभाविक रूपले जन्मने क्रोध प्रस्तुत उद्धरणको स्थायी भावका रूपमा सञ्चरण भएको छ ।

प्रस्तुत कविताको रचनाका क्रममा विभत्सरसको पृष्ठपोषण गर्ने प्रयोजनका लागि रौद्ररसको प्रयोग भएको छ । कविताको मुख्य कथ्यविषय समाजको असहिष्णु र अभद्र व्यवहारबाट पीडित रहेको सम्बोधकले आफ्नो भूमिका सामाजिक र सार्वभौम रहँदारहँदै पनि आफूमाथि आक्षेप लगाई अमर्यादित व्यवहार गर्ने समाजको निन्दनीय कार्यप्रति प्रतिकार गर्ने सन्दर्भमा रौद्ररसको परिपाक भएको छ । कविताको प्रमुख रसका रूपमा अभिव्यञ्जित रहेको विभत्सरसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि यस रसको उपस्थिति सान्दर्भिक रहेको छ । रौद्ररसको सान्दर्भिक उपस्थितिले कवितालाई प्रतिरोध चेतनायुक्त बनाउनुका साथै व्यञ्जनाको अन्तर्तहसम्म पुऱ्याएको छ । प्रस्तुत कविताले प्रस्तुत गर्न खोजेको प्रमुख व्यङ्ग्य र काव्यिक रचनाको उद्देश्यसँग जोड्ने प्रयोजनका लागि यस रसको उपस्थिति सारपूर्ण रहेको छ ।

५.२.२ कवितामा वीर रस

वीररस मानव चित्तवृत्तिमा रहेका उत्साहसम्बद्ध भावलाई प्रकाशित गर्ने रस रहेको छ । मानव मानसिकतामा रहने प्रतिशोधपरक उत्साहको भावलाई ग्रहण गर्ने र प्रतिकारका लागि सजग रहेको अवस्थाबोध यस रसमा हुने गर्दछ । उत्साह स्थायी भावका रूपमा रहने वीररसमा आलम्बन विभावअन्तर्गत आफ्ना सामु रहेको शत्रू प्रतिरोधी वा प्रतिस्पर्धीको उपस्थिति हुने गर्दछ । उद्दीपन विभावका रूपमा शत्रू वा प्रतिस्पर्धीका चेष्टा अनुकार्यका स्थानमा घटित हुने गर्दछन् । यस रसलाई भरतराज पन्त (२०५४)ले असम्मोह, अध्यावसाय, नीति, विनय, बल, पराक्रम, शक्ति, प्रताप, प्रभाव आदि विभावका विषय आउने उत्तम प्रकृतिका आधारभूत अभिलक्षण भएको रसलाई वीररस भनी परिभाषित गरेका छन् । यस रसको अनुभावादि अनुक्रियाका रूपमा परस्परमा युद्धको हाँक र युद्धचेष्टा मुख्य विषयका रूपमा प्रतिफलित हुने गर्दछन् । सञ्चारि भावका रूपमा शत्रू विरुद्धको हुड्डार र प्रत्याक्रमण, धैर्य, गति, प्रशंसा, उत्साह जस्ता परिवेशले पाठक वा दर्शकको चित्तवृत्तिमा आक्रोशपूर्ण वातावरण सृजना गरी प्रतिकारको भाव सञ्चरण गर्दछ । आश्चर्य र विश्मयपूर्ण भावको सघन उपस्थिति रहेको यस कवितामा

वीररसको उपस्थिति तत्कालीन सामाजिक तथा राजनीतिक संरचना विरुद्ध आक्रोश व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा भएको छ। प्रस्तुत पागल कवितामा उत्साहपूर्ण परिवेशको निर्माण गर्ने सन्दर्भमा वीररसको प्रयोग भएको निम्न उद्धरणलाई चयन गर्न सकिन्छ।

यो अमानवको मानवजगतलाई,
एक आगोको लष्काले भैं हेर्दछु, साथी !
उफ्रिन्छन् मेरा कलपूर्जा,
खलबल, खलबल !
तूफान हुन्छ मेरो सास !
विकृत हुन्छ मेरो चेहरा !
बन्दछ मेरो दिमाग, साथी !
वडवानलभैं वडवानलभैं !
म वन खाने आगो भैं बहुला हुन्छु !

प्रस्तुत कवितामा समाजको सोच र व्यवहार नै विश्मयकारी रहेको मुख्य विषय एवं भावगत सन्दर्भको पुष्टि गर्ने अङ्गसका रूपमा वीररस प्रतिफलित भएको छ। वीररसका लागि चयन गरिएको प्रस्तुत सन्दर्भअन्तर्गत आलम्बन विभावका रूपमा सम्बोधक कथनकर्ता र सम्बोधित 'साथी' नामधारी अमूक व्यक्तिको उपस्थिति रहेको छ। आलम्बन विभावअन्तर्गतको विषयालम्बनको भूमिकामा सम्बोधितको भूमिकामा रहेको अमूक 'साथी'को उपस्थिति छ। आश्रय आलम्बनका रूपमा कथ्यकथनको प्रमुख सम्बोधक म/मेरो आएको छ। उद्दीपन विभावका स्थानमा अमानवको मानवजगतले सङ्केत गरेको सामाजिक परिवेश रहेको छ। प्रस्तुत साक्ष्यको अनुभावादि अनुक्रियाका रूपमा परचक्रीको भूमिकामा रहेको 'साथी' नामधारी सम्बोधितको आरोपलाई सम्बोधकको मानसिकताले हुङ्गारका रूपमा ग्रहण गरेपछि सृजना भएको क्रोधपूर्ण उत्साह रहेको छ। सम्बोधितको आरोपका कारण क्रोधित बनेको सम्बोधकको मानसिकतामा आएका आवेशपूर्ण भाव र शारीरिक चेष्टा सञ्चारिभावका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। शरीरका कलपूर्जा उफ्रनु, सास बढ्नु, अनुहार विकृत हुनु, मस्तिष्क वडवानलभैं हुनु जस्ता सञ्चारिभावको संयोजनले स्थायी भावका रूपमा रहेको उत्साहलाई जागृत गराई वीररस प्राप्तितर्फ विषयलाई प्रवृत्त गराएको छ। मान्छेलाई अमानवीय व्यवहार गर्ने समाज तथा समाजका कथित विद्वतवर्ग मानिने समुदायको अमानुषी चरित्रको भण्डाफोर गर्ने सन्दर्भमा वीररसको उपस्थिति कवितामा भएको हो। प्रस्तुत साक्ष्यमा वीररसको उपस्थिति हुने मूल प्रयोजन कवितामा अङ्गीरसका रूपमा रहेको विश्मय/आश्चर्य स्थायी भाव हुने अद्भूतरस प्रधान भाव अभिव्यञ्जनालाई संगठित र एकत्वपूर्ण तुल्याई भावगत समानान्तरता स्थापित गर्नका लागि सहयोगी रसका रूपमा भएको छ।

विवेच्य कविताको प्रस्तुत उद्धरण भावात्मक सन्तुलन र प्रवाहलाई निरन्तरता दिने क्रममा वीररस अङ्गसका रूपमा प्रयोग भएको कविता हो। मानव मानसिकतामा रहेको वैचारिक विविधता र परिवर्तनशील आत्मिक कार्यले मान्छेको चेतनालाई प्रभावित तुल्याई रहेको हुन्छ। प्रस्तुत कवितामा मान्छेको मानसिकता विविधतायुक्त चेतनालाई विचलित तुल्याई आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने सामाजिक तत्त्वका दुष्कार्यप्रति वैचारिक भिन्नता प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा वीररसले यथोचित् स्थान पाएको छ। कविताले प्रस्तुत गर्न खोजेको मुख्य व्यङ्ग्य अर्थात् सम्बोधितप्रति आक्रोश अभिव्यक्त गर्ने क्रममा यस रसको उपस्थिति रहेको छ। यसका अतिरिक्त मानव चेतनामा रहेका क्रोध, विश्मय र उत्साहबोधक भावको सन्तुलित एवं सम्यक प्रस्तुतिका क्रममा कवितामा वीररसले स्थान बनाएको छ। कवितामा विद्यमान व्यञ्जनात्मक तहको सार्थक प्रस्तुतिलाई थप सशक्त तुल्याउनका लागि समाजमा रहेका विकलाङ्ग सोच र प्रवृत्तिको अन्त्यका लागि विद्रोहको आवश्यकता औल्याउने सन्दर्भमा वीररस विभत्सरसको मित्ररसको सार्थक भूमिकामा रहेको छ।

५.३. कवितामा अङ्गीरसका रूपमा अद्भूत रस

अद्भूत रस मानव मानसिकता वा चित्तवृत्तिमा रहने विश्वमयुक्त आश्चर्यको भावलाई उद्दीप्त तुल्याई प्रकाशित गर्ने रसका रूपमा रहेको छ। मानव मानसिकताका विद्यमान विविधतापूर्ण भावमध्ये एक सशक्त भावका रूपमा आश्चर्यको भावका रूपमा रहेको हुन्छ। आश्चर्यको भावलाई प्रकाशित गर्ने विभिन्न परिस्थितिका र ती परिस्थितिमा प्रतिफलित हुने घटनाका आधारमा उत्पन्न हुने परिवेशमा यस रसले मूर्तता र साकार रूप प्राप्त गरेको हुन्छ। साहित्यमा अद्भूतरसको प्राप्ति भाषिक सङ्केतले प्रस्तुत गरेका विश्वमयकारी भाव र परिघटनामा प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन्। केशवप्रसाद उपाध्याय (२०६७)ले अलौकिक वा विचित्र वस्तु, दृश्य वा घटनालाई देखिसुनी उत्पन्न हुने आश्चर्यजनक चित्तवृत्ति उद्दीप्त हुने परिस्थितिलाई अद्भूतरस भनेका छन्। अद्भूतरसको आलम्बन विभाव अनौठो विषय वा वस्तु रहन्छ भने अनौठो विषय/वस्तुले सृजना गर्ने चमत्कारपूर्ण अवस्था उद्दीपन विभावमा समेटिने गर्दछन्। विशिष्ट अनुभव अनुभाव रहने यस रसको सञ्चारिभाव आश्चर्य, जडता र त्रास रहने गर्दछ। यसप्रकार विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभावको समन्वयबाट आश्चर्य स्थायी भाव प्रतिफलित भई यस रसको रसानुभूतिको चक्र पूरा हुने गर्दछ। प्रस्तुत पागल कविता अङ्गीरसको रूपमा अद्भूतरस परिपाकावस्थामा पुगेको रचना हो। कवितामा यस रसको प्रयोग हुनुको प्रयोजन र कवितामा अद्भूतरसको उपस्थिति सघन रहेका निम्न साक्ष्यलाई निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ।

तिमी ढुङ्गालाई वस्तु ठान्दछौ,
ठोस कठोरता तिम्रो यथार्थ छ !
जस्तो तिम्री, त्यो चिसो, मीठो अक्षर काटेको
पान्ढकीको बाटुलो सत्यलाई !
मेरो छ वेग काँढाको साथी !
तिम्रो सुनको र हीराको !
तिमी पहाडलाई लाटा भन्दछौ,
म भन्छु वाचाल !

प्रस्तुत साक्ष्यमा कविनिबद्ध वक्ताको भूमिकामा रहेको सम्बोधकले सम्बोधित 'साथी'को द्वितीयपुरुष सर्वनाम 'तिमी'लाई सम्बोधन गरी आफ्ना भाव सम्प्रेषण गरेको छ। रससूत्रसापेक्ष विवेचना गर्दा प्रस्तुत साक्ष्यको आलम्बन विभावमा सम्बोधक र सम्बोधितको समानान्तर उपस्थिति रहेको छ। आलम्बन विभावअन्तर्गतको विषयालम्बन विभावको स्थानमा सम्बोधित 'तिमी'को प्रयोग भएको छ भने आश्रयालम्बनका स्थानमा सम्बोधक 'म'को भूमिका रहेको छ। सम्बोधकले सम्बोधिततर्फ लक्षित गरी आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्ने क्रममा प्रस्तुत साक्ष्यले सङ्केत गर्न खोजेको विषय र प्रस्तुत गर्न खोजेको भाव क्षेत्रलाई 'म' र 'तिमी'का माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नु आलम्बन विभावको प्रमाण हो। प्रस्तुत साक्ष्यमा उद्दीपन विभावका स्थानमा ढुङ्गाको कठोरता, काँढाको तीक्ष्णता, पहाडको स्थिरताको प्रस्तुति भएको छ। अनुभावादि अनुक्रियाको स्थान परचक्रीको उपहासपूर्ण कथन र त्यसले सम्बोधकको व्यक्तित्वमा पारेको असरबाट सृजना भएको विशिष्ट परिस्थितिले लिएको छ। जसलाई मूर्तता दिन ढुङ्गाको कठोरताका विपरीत कोमल देख्ने दृष्टि, वस्तुका विपरीत विषय देख्ने अनुभूति, काँढाका स्थानमा कोमलता, सुन र हीराको मूल्यका विपरीत मूल्यहीनता आदि पदावलीको प्रयोग भएको छ। सञ्चारिभावको स्थान चिसो, मीठो कलात्मक पुनःनिर्माणका विरुद्धमा काँढाको वेग अर्थात् अस्तव्यस्त र अव्यवस्थित सृजना, परिष्करणयुक्त भाषिक कलाका स्थानमा अपरिष्कृत प्रस्तुति तथा पहाडको जडताका विपरीत गतिशीलता आदि परिवेशको उपस्थिति रहेको छ। प्रस्तुत साक्ष्यमा आएका विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभावको पारस्परिक सम्बन्धले स्थायीभावका रूपमा रहने विश्वमय/आश्चर्यलाई उद्दीप्त तुल्याई रसप्राप्तिको आधार निर्माण गरेको छ। प्रस्तुत

साक्ष्यका अतिरिक्त पागल कवितामा अद्भूतरसको उपस्थिति रहेका पर्याप्त सन्दर्भ रहेका छन् । यसको प्रमाणका रूपमा कविताको प्रस्तुत साक्ष्यलाई चयन गर्न सकिन्छ ।

म आफूलाई एकदिन मरेको सम्झेर,
लम्पसार थिएँ,
एक साथीले बेसरी चिमटिदिए
र भने, “ ए पागल तेरो मासु अझ मरेको छैन !”

प्रस्तुत साक्ष्यअन्तर्गत आलम्बन विभावका स्थानमा कथनकर्ता ‘म’ र सम्बोधित ‘एक साथी’को उपस्थिति रहेको छ । आलम्बन विभावअन्तर्गतको विषयालम्बनको स्थानमा कथनकर्ताले सम्बोधितका लागि चयन गरेको ‘एक साथी’को उपस्थिति रहेको छ भने आश्रयालम्बनका स्थानमा कथनकर्ता ‘म’को भूमिका रहेको छ । अनेकौं परिवर्तनको तहबाट गुज्रने मानव मानसिकतासम्बद्ध यथार्थको प्रतिविम्बन भएको यस साक्ष्यमा अचेतन अवस्थामा कथनकर्ताले मृत्युबोध गरेको विषय चेतनमा अवास्तविक हुने विषयको सूचक रहेको छ । प्रस्तुत साक्ष्यमा अभिव्यक्त गर्न खोजिएको विषय र भाव भन्नुनै तीव्र भावप्रवाहमा रहेको मानसिकताले बोध गर्ने विविधतापूर्ण चेतनाको तह रहेको छ । सघन भावप्रवाहमा डुबेको सम्बोधकको मानसिकताले स्वयंलाई मृत्यु भइसकेको स्वघोषण गलत रहेको विषय प्रस्तुत साक्ष्यको विभाबसँग जोडिएको छ । प्रस्तुत साक्ष्यमा उद्दीपन विभावका लागि मृत्युशैयामा लम्पसार परेर सुतिरहेको परिवेशको चित्रण भएको छ । अनुभावका रूपमा मान्छेको मृत्युपछि शुभचिन्तकले परीक्षण गरेर वास्तविकता बोध गर्ने परिवेशबाट सृजना भएको विशिष्ट परिस्थितिले लिएको छ । अनुभावको पुष्टिका स्वयंलाई मरेको सम्झनु, लम्पसार पर्नुजस्ता पदावलीको प्रयोग भएको छ । मृत्यु भइसकेको व्यक्तिको समाधिस्थ अवस्थाको परीक्षण गर्ने सम्बोधित ‘साथी’ले चिमट्नु, नमरेको व्यक्ति मरेभै भएर सुतेकोमा आश्चर्य प्रकट गर्नुजस्ता प्रक्रियाले सञ्चारिभावको स्थिति निर्माण गरेको छ । कविताको प्रस्तुत सन्दर्भमा विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभावको पारस्परिक सम्बन्धले विश्वमय/आश्चर्य स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याएको छ ।

प्रस्तुत कविताको पहिलो पङ्क्ति र अनुच्छेददेखि अन्तिम अनुच्छेदसम्मको भावप्रवाहमा अद्भूत रस प्रवाहित रहेको छ । कविताका विभिन्न सन्दर्भमा आएका अन्य रसको उपस्थिति अद्भूतरसलाई फलागम अर्थात् मूलभावमा स्थापित गर्ने प्रयोजनका लागि भएको हो । प्रस्तुत कविताको भाव संयोजनका लागि परस्परमा विरोधी र समान प्रकृतिका मित्र रसको प्रयोग सन्तुलित रूपमा भएको छ । कथ्यकथनको विषय परचक्रीको दुराशयपूर्ण कथनका कारण सम्बोधकको मानसिकतामा आएको आवेश र त्यसको तात्कालिक प्रतिउत्तरका क्रममा आवेशले विश्वमयको स्वरूप ग्रहण गर्ने सन्दर्भमा अद्भूतरसले कवितामा अङ्गीरसको स्थान प्राप्त गरेको हो । कवितामा अभिव्यञ्जित अद्भूतरसलाई परिपाकावस्थामा पुऱ्याउनका लागि शृङ्गार, हास्य र शान्तरसको उपस्थिति भावगत सन्दर्भलाई सम्यक र सन्तुलित तुल्याउने प्रयोजनका लागि भएको छ । अङ्गीरसका रूपमा आएका रौद्र र वीररसले अद्भूत रसप्राप्तिका लागि सोदेश्यमूलक उपस्थिति जनाएका छन् ।

६. निष्कर्ष

प्रस्तुत “पागल” कवितामा रसविधान विषयक प्रस्तुत लेखको केन्द्रीय विषय विवेच्य कृतिमा रसविधान मूल विषयलाई समाधेय समस्याका रूपमा लिइएको छ । रससिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण विषयका स्थानमा रहने स्थायीभावका पाठक वा श्रोताले रसानुभूतिपश्चात् जागृत अर्थात् उद्दीप्त हुने अभिलक्षण प्रस्तुत गरेको छ । पठनक्रियामा स्थायीभाव जागृतावस्थामा आइपुग्नु नै रसप्राप्तिको मुख्य आधार हो भने यसलाई जागृत वा उद्दीप्त तुल्याउने रससामग्रीअन्तर्गत विभाव, अनुभाव र सञ्चारिभाव रहेका छन् । भरतको ‘विभावानुभावसञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’ सूत्रमा रससिद्धान्तको आधार समेटिएको छ भने पागल कविता रससिद्धान्तसापेक्ष अध्ययनीय सामग्री रहेको छ । प्रस्तुत कविताको रचनासन्दर्भगत अवस्था २००७ सालको व्यञ्जनात्मक भावाभिव्यञ्जना भएको प्रस्तुत कविता व्यङ्ग्यप्रधान रचना हो भने यसमा अङ्गीरसका रूपमा अद्भूतरस प्रतिफलित भएको छ । अद्भूतरसलाई सशक्त र परिपाक अवस्थामा

पुन्याउनका लागि रौद्र र वीररस अङ्गरसको स्थानमा आएका छन् भने हास्य, शृङ्गार र शान्तरस रसाभाष र भावाभाषका रूपमा उपस्थित भई भावसन्दर्भलाई निरन्तर प्रवाहित र गतिशील तुल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । मान्छेले आफूलाई सबैभन्दा उच्च र क्षमतावान् देखाउने बहानामा अर्कालाई नीच देखाउने प्रवृत्तिविरुद्ध प्रतिकार तथा अयथार्थका माध्यमबाट यथार्थलाई पुष्टि गर्ने सन्दर्भमा आएको हास्यरसले अद्भूत रसप्राप्तिको आधार निर्माण गरेको छ । शृङ्गाररस परिपाक नरहेको प्रस्तुत कवितामा भावाभाषका रूपमा यसको उपस्थिति रहेको छ । कवितामा सम्बोधकले तत्कालीन सन्दर्भ र समाजले गरेको व्यवहारलाई मूलभाव आफ्नो वास्तविकतासँग जोड्ने सन्दर्भमा शान्तरस प्रतिफलित भई अद्भूत रस परिपाकका लागि सहायक सिद्ध भएकै छ । यसका अतिरिक्त कवितामा आएका पूर्व र पश्चसन्दर्भलाई निरन्तर भावप्रवाहसँग संयोजन गर्ने क्रममा शान्तरसको प्राप्ति रसाभास र भावाभाषका रूपमा नभई रसप्राप्तिकै आधारमा मुखरित भएको छ । प्रस्तुत कविताको रचनाका क्रममा अद्भूतरसको पृष्ठपोषण गर्ने प्रयोजनका लागि रौद्ररस र वीररसको उपस्थिति अङ्गरसका रूपमा भएको छ । कविताको मुख्य कथ्यविषय समाजको असहिष्णु र अभद्र व्यवहारबाट पीडित रहेको सम्बोधकले आफ्नो भूमिका सामाजिक र सार्वभौम रहँदारहँदै पनि आफूमाथि आक्षेप लगाई अमर्यादित व्यवहार गर्ने समाजको निन्दनीय कार्यप्रति प्रतिकार गर्ने सन्दर्भमा रौद्ररसको परिपाक भएको छ । कविताको प्रमुख रसका रूपमा अभिव्यञ्जित रहेको अद्भूतरसलाई उत्कर्षमा पुन्याउनका लागि यस रसको उपस्थिति सान्दर्भिक रहेको छ । रौद्ररसको सान्दर्भिक उपस्थितिले कवितालाई प्रतिरोध चेतनायुक्त बनाउनुका साथै व्यञ्जनाको अन्तर्तहसम्म पुन्याएको छ । प्रस्तुत कविताले प्रस्तुत गर्न खोजेको प्रमुख व्यङ्ग्य र काव्यिक रचनाको उद्देश्यसँग जोड्ने प्रयोजनका लागि यस रसको उपस्थिति सारपूर्ण रहेको छ । विवेच्य कविताको भावात्मक सन्तुलन र प्रवाहलाई निरन्तरता दिने क्रममा वीररस अङ्गरसका रूपमा प्रयोग भएको कविता हो । कविताले प्रस्तुत गर्न खोजेको मुख्य व्यङ्ग्य अर्थात् सम्बोधितप्रति आक्रोश अभिव्यक्त गर्ने क्रममा यस रसको उपस्थिति रहेको छ । यसका अतिरिक्त मानव चेतनामा रहेका क्रोध, विश्मय र उत्साहबोधक भावको सन्तुलित एवं सम्यक प्रस्तुतिका क्रममा कवितामा वीररसले स्थान बनाएको छ । कवितामा विद्यमान व्यञ्जनात्मक तहको सार्थक प्रस्तुतिलाई थप सशक्त तुल्याउनका लागि समाजमा रहेका विकलाङ्ग सोच र प्रवृत्तिको अन्त्यका लागि विद्रोहको आवश्यकता औल्याउने सन्दर्भमा वीररस अद्भूतरसका मित्ररसको सार्थक भूमिकामा रहेको छ । कवितामा अभिव्यञ्जित अद्भूतरसलाई परिपाकावस्थामा पुन्याउनका लागि शृङ्गार, हास्य र शान्तरसको उपस्थिति भावगत सन्दर्भलाई सम्यक र सन्तुलित तुल्याउने प्रयोजनका लागि भएको छ । सारतः प्रस्तुत कवितामा हास्य, शृङ्गार र शान्तरसको उपस्थिति काव्यिक भावको एकत्वपूर्ण प्रवाहका लागि भावाभास र रसप्राप्तिका रूपमा भएको छ । अङ्गरसका रूपमा आएका रौद्र र वीररसले अद्भूत रसप्राप्तिका लागि सोद्देश्यमूलक उपस्थिति जनाएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*, (पाचौं संस्क.), साभा प्रकाशन ।
 गौतम, कृष्ण. (२०६७). *उत्तरआधुनिक संवाद*, भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
 गौतम, देवीप्रसाद (२०५४). 'रससिद्धान्त', *नेपाली साहित्यकोश*, (सम्पा.) ईश्वर बराल र कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 जोशी, कुमारबहादुर (२०४८). *देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना*. सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद् ।
 जोशी, रत्नध्वज (२०३९). *आधुनिक नेपाली साहित्यको भ्रमलक*, (तेस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०३४). *कवि लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०४६). *दैवजराज न्यौपाने र केशव सुवेदी* (सम्पा.) *नेपाली कविता भाग-४*, साभा प्रकाशन ।
 देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०७६). *लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह*, (सातौं संस्क.), साभा प्रकाशन ।
 बन्धु, चूडामणि (२०३६). *देवकोटा*, साभा प्रकाशन ।
 सिग्दाल, सोमनाथ (२०२८). *साहित्यप्रदीप*, (दोस्रो संस्क.), पुस्तक संसार ।